

VÁRÉPÍTÉS ZET A 13. SZÁZADBAN

A népesség növekedése és a telepítések következtében a 12. század folyamán fokozatosan lakottá vált – az erdő borította nagy hegyek kivételével – Erdély egész területe. A 13. század első felében már a legkeletibb székely medencék is benépesültek. Mind a világi, mind az egyházi építészet olyan előzményekre támaszkodhatott, amelyek biztosították, hogy az 1200-as évek elejétől minden irányban szerves fejlődés bontakozhassék ki. Ugyanakkor a művészet társadalmi alapjai is kiszélesedtek, s a művészeti alkotások egyre változatosabb, gazdagabb szerkezetét, díszítését, tartalmi elmélyítését eredményezték.

A világi építészetnek még ekkor is egyetlen fontos műfaja a vár, illetve az erődítés. A két előző században már létrejöttek a megyék várhoz tapadó központjai, a déli védelmi rendszer és a belső, keleti gyeű vársora. A királyi várak hálózata a 13. században tovább bővült. A Szamos völgyét Csicsó és Bálványos vára (23. ábra) védte. A Körös folyó mellett Sebesvár (16. kép), Kolozsvártól délre pedig Létavár emelkedett. A Küküllő völgyét Újvár, Gyulafehérvár környékét Kecskésvár, a Maros nyugati kijáratát Déva (24. ábra) őrizte. Utóbbtól délre Hunyad, a hátszegi medencében Hátszeg vára épült. A felsorolt királyi várak közül csak Déváról maradt 13. századi adat. Bár a többi várat okleveleink a 14. századtól kezdve említik, szerkezetük, illetve egyéb történeti körülmények kétségtelenné teszik 13. századi eredetüket. Magjuk általában négyszögű – Sebesvárban kerek – öregtorony. Ehhez épült a többi lakó- és gazdasági építmény, illetve védőtorony. Érdekes a vajdahunyadi vár Möller István által kimutatott legrégebb alaprajza.²¹ Eszerint a vár hegyes tojásdad formában követte a sziklaalakzatot, mint ahogy az első diósgyőri vár.²² Az uralkodó emelte Gyulafehérvár közelében a kecskekövi várat. A hátszegi vár épülete ugyan ismeretlen, mivel azonban ispánját 1276-ban királyi oklevél említi, 13. századi eredete kétségtelen.

²¹ MÖLLER ISTVÁN: A vajda-hunyadi vár építési korai. Magyarország Műemlékei III. Budapest 1913. 77–96.

²² Sz. CZEGLÉDY ILONA: Előzetes jelentés a diósgyőri belső vár 1963. évi feltárásáról. Arch. Ért. 91. 1964. 229–237; Uő: A diósgyőri vár. Budapest 1988. 87–93.

Az említett várak nagy része erősen romos, s így közelebbi építéstörténeti meghatározásuk csak rendszeres ásatás révén volna lehetséges. Eredetük általában a tatárjárás utánra tehető. Ez Újvár (azaz Gogánvár) esetében – mint neve bizonyítja – biztos. A tatár pusztításról szóló tudósítások Erdély területén sehol sem említenek komolyabb ellenállást, amiből az erődítések kis száma és csekély jelentősége következik. Mivel a szóban forgó várak mindegyike kőből épült, biztosra vehető, hogy szervesen beilleszkedtek a IV. Béla által kezdeményezett, nagyszabású védelmi rendszerbe.

Az uralkodó mellett a várépítésben a főrangúak is tevékenyen részt vettek. Még a század elején emelhetette Kán nembeli László Almás várát Kalotaszeg északnyugati részén. A romba dőlt vár hatalmas négyszögű öregtornya az épület 13. századi eredetére vall. 1228-ban Széplak határjárásában tűnik fel Vécs vára, amelyet valószínűleg a Kacsics nembeli Simon bán építtetett. Minthogy Simon részt vett Gertrúd királyné meggyilkolásában, ekkor kerülhetett Vécs vára is a Tomaj nembeli Dénes tulajdonába. E korai épület teljesen ismeretlen.

Elég részletes tudósítások maradtak viszont az Ákos nemzetségből való Torockaiak várairól. Ezek egyike a torockói vár, amely a Székelykő sziklájának nyergében épült. A mára teljesen eltűnt építmény alaprajzát Orbán Balázs örököltette meg.²³ Kerek öregtornya a falban vezetett lépcsővel ellátott sebesvárihoz lehetett hasonló. Torockai Illés egy 1257–1272 közt kiadott oklevél szerint az aranyosszéki székelyeknek adta a torockói várat. Ugyanekkor kapták meg a székelyek V. Istvántól Aranyosszéket, mivel a torockói vár alatt hősiességgel küzdöttek a tatárok ellen. A Torockaiaknak a szomszédos Szentgyörgyön is volt várak (25. ábra). A szikla fokán álló, négyszögletes öregtorony a torockói vár kerek tornyánál későbbi. Így lehetséges, hogy a torockói vár említett eladományozása után Torockai Ehellős a helyett emelte a szentgyörgyi várat. Ezt valószínűsíti UL András 1291-es adománymegerősítése, amely szerint a székelyeknek ajándékozott Aranyos földjéhez Torockó vára közös birtokként tartozik.

A Gyulafehérvártól északra, a tótfalusi völgyben emelkedő Szentmihálykő vagy Szádkő eredetileg az erdélyi káptalané volt. A legutóbbi ásatás megerősítette, hogy a vár a 13. században épült.²⁴ Az erdélyi püspök vára a Szászfenes fölötti kúpon állt, ez az úgynevezett Leányvár. Téglával kevert terméskőből emelték, s területéről 13. századi kerámia is előkerült.²⁵ Várnagyát 1312-ben említik. A vár az 1437-es parasztforradalomban pusztult el.

A szász előkelőségek korai várairól jó fogalmat ad a kelneki lakótorony (19. kép). A hatalmas, zömök, téglalap alakú, többemeletes torony a hozzá tartozó

²³ ORBÁN, i. m. V. Pest 1871.191.

²⁴ Studii și Cercetări de Istorie Veche XV. 1964. 565.

²⁵ KELEMEN LAJOS: Kolozsvár közvetlen környékének történelmi és műemlékei. Kolozsvári Szemle II. 1943. 20; HOREDT, KURT: Vorgeschichtliches und Archäologisches. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 62. 1939. 124–125.

későbbi épületeken még ma is uralkodik. Alighanem az a kelneki Chyl comes építtette, aki az 1260-as években a dévai és a feketehalmi vár alatt vitézül harcolt István ifjabb király oldalán. A kelnekihez hasonló torony áll Szászorbón.²⁶ Ilyen lehetett Rotho comes erősített tornya Radnán, amelyről részletesen szól egy 1268-ban kelt oklevél. Az egykorú szöveg szerint a kőtorony mellett faház állt, körülkerített telekkel. Feltehetően azonos Rotho faházával az 1300 körül említett palota, amelyben akkor Miklós comes lakott. A palota elnevezés a korábbi faház kőépültre való cserélésére utalhat.

A Péterfalvi geréb család emelhetette a SzászcSOR fölötti várat, amelyet a források castrum Petrinek neveznek. A szászcSORI vár korábbi formájában valószínűleg a szász foglalás előtti királyi várak láncába tartozott. A Péterfalvi család Péter nevű tagja a 13. században építtette ottani kővárat, amely a család kihalása után, a 14. század első felében a Kelnekiek kezére került.²⁷ A szász vezető réteg által emelt ilyen kőtoronyok szétrombolására 1309 körül kerülhetett sor, amikor – az Árpád-ház kihalása után – Károly király helyzete megszilárdult, és a pártütők erősségeit lerombolták.²⁸

Fontos várépítkezéseket kezdeményezett a 13. század első negyedében a II. András király által, nyilván védelmi célból, betelepített német lovagrend a Barcaságban. Erdély e legkeletibb, kétoldalt magas hegyekkel körülzárt medencéjének megerősítése dél és kelet felé elsőrendű feladat volt, s ennek fontosságát a lovagrend odatelepítése világosan igazolja. E területről indult ki a 11–12. századi, már említett és a királyok által szervezett korai védelmi vonal. A korszerű kiépítés viszont már a lovagrend műve. Az első, 1211-ben kelt adománylevél még csak favarak emelésére ad engedélyt. A következő évben Keresztvár mint újonnan felépített erősség szerepel. Az 1222-es királyi okmány már kővárakról beszél.

Nagyon valószínű, hogy a lovagrend kezdettől fogva a korszerű igényeket sokkal inkább kielégítő kőanyagot használta. Mivel II. András 1225-ben a lovagokat leplezetlen önállósodási igényeik miatt kiűzte, a IX. Gergely pápa 1231-ben Béla ifjabb királyhoz írt levelében említett „öt erős vár” kétségtelenül a 13. század első negyedében épült, mégpedig mindjárt kőből. Az 1222-es oklevél a kővárak engedélyezésével már csak a befejezett ténnyt ismeri el. Az öt vár közül Keresztvárról vannak a legkorábbi adataink. Mivel 1212-ben már állt, építését a lovagok biztosan 1211 előtt kezdték el. Feltehetően Kreutzburg volt az a nagyon megerősített vár, amelyről az 1231-es pápai oklevél beszél. Későbbi állapotának romjait Walter Horwath fedezte fel a Tatár-szorosban. A hosszúkás négyszögű

²⁶ HORED T: Zur Siebenbürgischen Burgenforschung. (L. az 5. jegyzetünkben!) 606–607.

²⁷ STREIFELD, TH.: Die Sastschorer Burg. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 62. 1939. 126–144, 257–278.

²⁸ „...quia Theutonici de partibus illis destruxerunt turres et fortalitia quorundam nobilium de partibus illis, quae impediabant bonum statum et pacem provinciae ...” Urik. I. 277.

alappalakat négy külső, szögletes torony védte. A délkeleti torony talán a vár leg-
régebbi része.

A második lovagrendi vár a Töröcsvártól Cîmpulung felé vezető út mellett, a Rucăr nevű falutól északra feküdt. Mint a Keresztvár, ez is magasan a hegyek
fölé emelkedett, a Kárpátokon túli lejtő felső részén. Alaprajza szintén négyszö-
gű, egyik sarkában befelé nyitott, kifelé ugró, félköríves toronnyal. E megoldás a
korábbi diósgyőri várat idézi. A harmadik és a negyedik lovagrendi vár valószí-
nűleg Földvár és Feketehalom voltak, nevük tanúsága szerint eredetileg pa-
lánkvárak; átvették azok hosszúkás, keskeny alaprajzát, de utóbb kőből épültek.
Feketehalom különleges szerepet játszott a IV. Béla és István ifjabb király kö-
zötti küzdelemben. 1268 és 1270 között István megjutalmazta az őt támogató
nemeseket Feketehalom vára védelmében szerzett érdemeikért. A két utóbbi vár
méretei feltűnően hasonlóak a Keresztváréihoz, míg a Töröcsvár közelében emelt
erődítmény csupán fele nagyságú, mint a többiek. Még ma sem tudjuk, melyik
volt az ötödik vár. Ez talán a Brassó fölötti Cenk-hegy meredek lejtőjén emelt
Brassovia várral azonosítható, noha környezetéhez alkalmazkodó háromszögű
formája a többi várétól erősen eltér. Feltehető, hogy e vár – Földvárhoz és Feka-
tehalomhoz hasonlóan – a lovagok megtelepedése előtt a déli védelmi rend-
szerhez tartozhatott. 1934-ben a vár déli sarkában egy kápolnát tártak fel. Alap-
falai egy meglehetősen széles, rövid (6,80 m x 8,50 m) hajót és egy hozzá csatla-
kozó, félköríves záródású szentélyt mutatnak, az utóbbi hossza és szélessége
egyenként 3,40 m. A hajó északi falához egy hosszú tér kapcsolódott, amit sekres-
tyeként határoztak meg, noha az ilyen megoldás elég szokatlan. Az ásatás veze-
tői a kápolnát a 11. századra datálták, és azonosították a Brassovia vár Szent Lén-
árd-kápolnájával.²⁹ Az alaprajz azonban 1200 előtti időmeghatározást aligha en-
ged meg. A Barcaság köegyházai mind 1200 után létesültek, mégpedig a lovag-
rend odatelepítésével kapcsolatban. Így a Szent Lénárd-kápolna is 13. század
eleji építmény lehet. Ismeretes még a földvári vár kápolnája is, amelyből ma már
semmi sem látható, Orbán Balázs azonban még közölte az alaprajzát. Ennek alap-
ján a földvári a Szent Lénárd-kápolnához hasonlított, de szentélye egyenes záró-
dású. Alatta kriptá húzódott. A földvári kápolna az 1250 körüli évekre datálható.

A barcasági lovagrendi várak Erdély, sőt az egykorú Magyarország legkorsze-
rűbb várai lehettek, s egységes, magas színvonalú védelmi rendszert alkottak e
fontos területen. A Barcaság adja tehát egy királyi kiváltságokkal rendelkező
közösség várépítési tevékenységének első példáját.³⁰

A városi települések legkorábbi erődítései is a 13. századból valók. A
Friesachi évkönyvekben feljegyezték a tatárjárás pusztítását. 1241-ben említik,

²⁹ K. SEBESTYÉN JÓZSEF: A Cenk-hegyi Brasovia-vár temploma. (Erdélyi Tudományos Füzetek
121.) Kolozsvár 1940.

³⁰ Burzenland IV. 1. 1929. 33–96; POPA, RADU: Kreuzritterburgen im Südosten Trans-
silvaniens. IBI Bulletin 47. 1990–91. 107–112.

hogy a kolozsi és a küüllővári várban hány embert mészároltak le. A nyilván túlbecsült adatok arra mutatnak, hogy e megyei központot is jelentő, feltehetően nagyméretű várakba a környék lakossága bemenekült. Nem megyeszékhely Segesvár, amely Castrum Sex, illetve Seguswar néven 1280-ból és 1301-ből ismeretes. Mindezek világosan érzékeltetik, hogy a nagyobb szász települések a 13. század második felében valamilyen módon erősítve voltak, és várossá fejlődésük megindult.

A várépítkezések rövid áttekintése alapján megállapítható, hogy az Erdély építészetének kialakításában részt vevők köre az 1200-as évek folyamán egyre szélesedett. A várak elsősorban a központi hatalom érdekeit szolgálták. A tatárjárás tapasztalatai az erős kővárak szükségességét kétségtelenné tették. A király gazdasági és politikai lehetőségeit a nagybirtokosokéi közelítették meg, tehát az országos védelmi rendszer erősítésében az uralkodónak akarva-akaratlan őket is ösztönöznie, támogatnia kellett. A várépítkezés Erdélyben is a 13. század második felében lendült fel. A korszak vége felé pedig már a városi közösségek hasonló tevékenységének kezdetei is megfigyelhetők.